

Censuren til trods

Opbygningen af Det kongelige Biblioteks samling af illegale tryk fra tiden 1940-1945

af forskningsleder, dr. phil. John T. Lauridsen

Opgaven

"Ich bin nicht der Auffassung, dass es Aufgabe der dänischen Staatsbibliothek ist, die hier im Lande auftauchen- den illegalen Schriften zu sammeln. Die Wiederfreigabe des beschlagnahmten Materials kommt deshalb nicht in Frage"

Rigsbefuldmægtiget Werner Best til Udenrigsministeriet 12. januar 1945

Det kongelige Bibliotek løser normalt sine opgaver uden direkte indgriben fra udenlandske magter. Situationen i januar 1945 var imidlertid alt andet end normal. For det første havde verdenskrigen gjort det nødvendigt at evakuere de mest uerstattelige dele af bibliotekets samlinger, både på grund af den generelle situation, og fordi biblioteket med sin beliggenhed ved landets politiske og administrative centrum og nær B&W kunne blive ramt ved angreb på disse. Det var således meget tæt på under luftangrebet på B&W den 27. jan. 1943. For det andet fordi der ud af besættelsessituationen voksede en ny opgave, nemlig at indsamle de skrifter, der på grund af det tyske krav om censur fremkom illegalt.

I januar 1945 havde biblioteket allerede i flere år modtaget anonyme forsendelser af illegale bøger og blade med posten. Det var næppe, fordi udgiverne havde kendskab til pligtafleveringsloven af 1927, ifølge hvilken biblioteket i øvrigt modtager sine danske tryksager, men ud fra et ønske om, at udgivelserne blev udbredt. Det kongelige Bibliotek var kendt for at være stedet, hvor nationallitteraturen i sin helhed bliver bevaret. Derfor kom biblioteket på de anonyme udgiveres adresselister. Biblioteket på sin side havde ingen mulighed for at rekvirere udeblevne numre af illegale blade eller illegale bøger. De illegale trykkerier lod sig i sagens natur ikke efterspore på normal vis. Afsendere som W. Kirkehøj, Englandsvej 44, "Foreningen til skadedyrs udryddelse" eller "Solstrålen. Det ny middel mod utøj, uhyre virksomt" behøvede man ikke søge i vejviseren¹. Det

betød, at der fra starten var både betydelige mangler og huller i samlingen.

Forsendelserne med de illegale tryk blev på biblioteket behandlet med diskretion og efter alt andet end almindelige rutiner. Lederen af Danske Afdeling, R. Paulli, havde givet instruks om, at kun bibliotekar Albert Fabritius skulle tage sig af håndteringen af disse sager. Al illegal post gik direkte til Fabritius, der straks efter modtagelsen anbragte den i sin aflåsede skrivebordsskuffe. Når bunken var blevet tilstrækkelig stor, bragte han den op i det aflåsede rum, hvor bibliotekets såkaldte henlagte sager opbevarede. Til dette rum havde kun Fabritius og bibliotekets chef, Svend Dahl, nøgle og adgang. Det illegale materiale blev hverken ordnet eller katalogiseret, men når en bunke var tilstrækkelig stor, blev den pakket omhyggeligt ind og lagt på hylde. Kun ganske få af bibliotekets ansatte havde viden om denne procedure².

Alligevel må noget være sluppet ud. Besættelsesmagten fattede interesse for denne side af bibliotekets virksomhed, og det endda med et sådant detailkendskab, at Gestapo kunne slå ned på den rette mand. Albert Fabritius blev anholdt på sin bopæl kl. lidt over tre om natten den 2. dec. 1944 og blev bedt om at følge med til Shellhuset. Fabritius frygtede at blive clearingmyrdet; hans kone tog derfor med. Ankommet til Shellhuset blev han udspurgt om illegalt arbejde i almindelighed, før man nåede frem til hans beskæftigelse med de illegale tryk på Det kongelige Bibliotek. Fabritius benægtede ikke på nogen måde sin andel i dette arbejde. Han beskrev hele fremgangsmåden for Gestapofolkene, som på deres side var tilfredse med forklaringen. Ligeledes med den måde biblioteket havde håndteret det illegale materiale på! De påstod efterfølgende overfor Fabritius, at de fra forhørerne af den arresterede journalist Peter de Hemmer Gudme vidste, at der blev sendt illegal post til biblioteket, og at Fabritius tog sig af den³.

Fabritius blev også spurgt, om han havde nøglen til det aflåsede rum på biblioteket på sig. Da den var på biblioteket, gik turen direkte dertil, hvor Fabritius førte Gestapofolkene til det aflåsede rum og lukkede dem ind. Da razziaen foregik kl. 7 en decembermorgen, og der ikke var elektrisk lys i den del af magasinet, måtte undersøgelsen foregå ved hjælp af lommelygter. Derved slap Fabritius for at udlevere alle pakkerne med illegale tryk. Politifolkene fik kun 10 pakker på en hylde nærmest indgangen. En af Gestapomændene interesserede sig for en række af ensartede pakker, der lå til venstre i rummet. Fabritius forklarede, som sandt var, at de indeholdt skattelister for Københavns Kommune, som skulle ligge urørt i 100 år. Manden blev så grebet af ærefrygt ved denne meddelelse, at han opgav videre eftersøgning.

Derpå gik turen til Fabritius' eget hjem, hvor der blev foretaget en ransagning,

I 1944 udkom *Führerworte* på Forlaget Landsoldaten. Det var ingen nazistisk publikation, selv om den har Hitler som gralsridder på omslaget og indholdet består af lutter Hitler-citater. Omslagsbilledet er autentisk nok; Hitler blev malet i rustning og kopier i millionvis solgtes som farve-postkort i Tyskland. Indholdet er også autentisk, det er Hitlers ord, som trykkes, men gennem sammenstillingen giver de et godt billede af hans synspunkter på forskellige tidspunkter. Læseren får indtryk af galmandsværket gennem både billede og tekster, og det var Arne Sørensens mening med at udgive denne illegale bog.

bl.a. blev hans private korrespondance gennemgået. Det bragte intet belastende frem. Til slut blev både de 10 pakker og Fabritius ført til Shellhuset. Der måtte han igennem nye afhøringer. Fabritius prøvede her bl.a. Shellhusets wienerbrød til 20 og 30 øre pr. stk.; han måtte selv betale, som han senere omhyggeligt meddelte rigsbibliotekaren. Derfra kom han kl. 14 videre til celle 352 i Vestre Fængsel. I cellen nåede han også at gøre nye bekendtskaber, der var både en skomager og en nordmand, og tilbragte aftenen med at spille bridge med dem, indtil der kl. 22.10 lød råbet: "Fabritius, h'raus". Dermed var han løsladt efter et usædvanligt begivenhedsrigt døgn⁴.

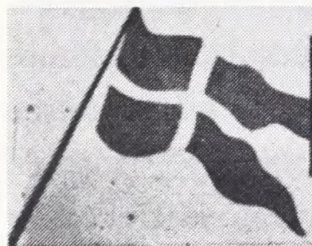
Beslaglæggelsen af de 10 pakker og anholdelsen af Fabritius gik ikke upåttalt hen. Det illegale nyhedsbureau *Information* meddelte allerede den 4. dec., at Fabritius var blevet anholdt og havde måttet udpege, "hvor man opbevarede de illegale Blade, der er sendt til Biblioteket i Følge Afleveringspligten. Hele Lagret blev kørt væk". Den 8. dec. kunne bureauet give oplysning om hans løsladelse og de protester, biblioteket ville fremsende til Best gennem Udenrigsministeriet. Den 13. december ofrede *Information* yderligere godt en halv side på sagen, det var meget efter bureauets målestok ved den tid, og gjorde sig til talsmand for, at det var en forpligtelse og opgave for Det kongelige Bibliotek at indsamle og

opbevare alle dele af den danske litteratur, også den illegale: "I Overensstemmelse med sin gerning i Videnskabens Tjeneste havde Det kgl. Bibliotek oparbejdet en Samling af illegale Publikationer. Ingen kan bestride, at en saadan Samling vilde være et fortrinligt Materiale for den videnskabelige Forskning i Fremtiden". For *Information* var konklusionen derfor følgende:

"Vi maa i Tyveriet fra det kgl. Bibliotek se et Forsøg paa at fjerne et samlet Vidnesbyrd om Nazismens aandelige Afmagt. Men heller ikke den Plan vil faa praktisk Betydning. Der er samlet mange Arkiver under Krigen, og Fremtidens Forskere vil ikke komme til at savne Materiale. Vi føler os overbevist om, at vort Hovedbibliotek til sin tid med Lethed vil erhverve det nødvendige Materiale fra Krigsaarenes frie Presse. Den lovbefalede Pligtaflevering, som de fleste Blad- og Forlagsgrupper efterhaanden havde lært at overholde, maa nu ophøre. I Stedet maa Grupperne selv i højere Grad end før lægge Vægt paa Arkivarbejdet. Det bliver den illegale Presses Pligt at hjælpe vore Arkiver og Biblioteker med at udfylde de Huller, der vil blive Resultatet af Gestapos Kulturpolitik".

Interessant ved denne kulturpolitiske redegørelse er bl.a., at den fastslår fiktionen om, at biblioteket havde krav på og i det hele taget kunne forvente at få pligtafleveret materiale fra de illegale udgivere. Karakteristisk for sådanne er normalt, at de unddrager sig pligtafleveringen for ikke at blive afsløret. Det har helt åbenbart været magtpåliggende for både biblioteket og *Information* at viderebringe det budskab, at den illegale udgivervirksomhed i grunden var lovlig, og at udgiverne derfor i forhold til Pligtafleveringsloven burde handle derefter. De havde handlet rigtigt hidtil. Det kongelige Bibliotek havde et lovmæssigt krav på de publikationer, som efter tysk censur var forbudte. Opfordringen til ikke længere at sende illegalt materiale til Det kongelige Bibliotek var på den anden side nødvendig. Havde *Information* opfordret til en fortsættelse af indsendelsen af materiale, ville det automatisk have henledt Gestapos opmærksomhed på biblioteket. Biblioteket ville dermed være blevet sårbart og kunne imødesee nye razziaer. *Information* håndterede denne sag på en måde, der tyder på både nær kontakt til bibliotekets ledelse og en viden om, at bureauet eller i hvert fald dets aftagere af nyheder, de illegale blade, ikke kun havde danske læsere⁵.

Nyheden om arrestationen og beslaglæggelsen spredtes via andre illegale kanaler. *Døgnets Nyt* kunne allerede den 5. dec. fortælle, som angivet i *Information*, at hele Det kongelige Biblioteks samling af illegal litteratur var afhentet af Gestapo⁶. Man kan håbe, at den besked er nået frem til både den rigsbefuldmægtigede Werner Best og politiøverst Otto Bovensiepen. De var i hvert fald begge via

DE FRIE DANSKERE

Nº 9

JUNI 1944

3. Årg.

BYDER VORE ALLIEREDE VENNER VELKOMMEN

INVASIONSNUMMER

oversættelser læsere af den illegale presse⁷.

På rigsbibliotekar Svend Dahls foranledning protesterede Udenrigsministeriet den 30. dec. til Werner Best over beslaglæggelsen og krævede pakkerne tilbage. Svaret fra Best, som er citeret her som indledning, var i al korthed en afvisning af at levere det beslaglagte tilbage, ligesom Best ikke fandt, at opbevaring af den illegale litteratur var en opgave for Det kongelige Bibliotek. Som magtforholdene var, måtte rigsbibliotekaren affinde sig med dette, men han skrev alligevel et udkast til et svar (26. jan. 1945), hvor han gjorde det klart, at det bestemt var bibliotekets forpligtelse at indsamle den illegale litteratur med henblik på eftertiden. Det var et materiale for den historiske forskning, og at biblioteket i øvrigt ikke befattede sig med illegalt arbejde. Svaret har forekommet Udenrigsministeriet for skarpt og lidet imødekommende. Dahl skrev faktisk ikke, at han ville ophøre med indsamlingen af den illegale litteratur. Derfor bad ministeriets direktør, Niels Svenningsen, om en ændret formulering. I det endelige svar af 6. febr. hedder det til Udenrigsministeriet og indirekte til Werner Best bl.a.: "Idet jeg tager denne Meddelelse til Efterretning, saaledes at Opbevaring af eventuel senere tilstillet illegalt Stof ikke mere vil finde Sted fra Bibliotekets Side, beder jeg om, at det overfor den tyske Befuldmægtigede maa blive betonet, at den skete Opbevaring af nævnte illegale Skrifter intet har at gøre med illegalt Arbejde". Han kunne heller ikke dy sig for en afskedssalut om krigens gang, idet forbindelsen mellem Det kongelige Bibliotek og de tyske videnskabelige biblioteker blev brugt som anledning, en forbindelse, der var fortsat under hele krigen, "og som efter dennes Afslutning utvivlsomt vil blive af yderligere Betydning, bl.a. i Betragtning af de store Tab, tyske Biblioteker har lidt som Følge af Krigen" [min udhævelse/JTL]. Det var nærmest et vink med en vognstang til Best om, at han burde vise sig forstående nu af hensyn til samarbejdet med de tyske biblioteker efter krigen. De ville på grund af tabene have brug for gode forbindelser med bl.a. Det kongelige Bibliotek. Den slags bed Werner Best næppe på.

Rigsbibliotekaren holdt sig ikke til sandheden i sit brev til Udenrigsministeriet og Werner Best. På den måde var forholdene heller ikke normale. Biblioteket fortsatte med at modtage illegale tryksager - på det punkt havde *Informations* opfordring til at ophøre dermed næppe nogen effekt - og de blev ikke alene opbevaret med Svend Dahls fulde billigelse; han overtog også selv indsamlingen. Blot blev proceduren for magasinering ændret, så pakkerne ikke længere stod samlet på et sted, men blev spredt rundt om i biblioteket - gemt bag reolerne. En ny Gestaporazzia ville ikke så let give et udbytte som den første. Der var dog efterfølgende den hage ved fremgangsmåden, at Dahl og Fabritius efter krigen

ikke kunne huske alle de skjulte opbevaringssteder, så der blev ved med at dukke pakker med illegale tryk op til 1955!⁸

Indholdet af de 10 beslaglagte pakker er på grund af den manglende registrering ubekendt, men de har rummet, hvad biblioteket havde modtaget af bøger og blade de sidste fire til seks måneder forud. Derudover kan de have rummet ældre tryksager, da der til stadighed også kom sådanne ind. Bibliotekets samling var som nævnt på intet tidspunkt komplet, og når beslaglæggelsen heller ikke på nogen måde blev fatal, skyldtes det bl.a., at Gestapo lod sig nøje med de 10 pakker. Med Fabritius' ord: "Heldigvis undrede Tyskerne sig ikke over det mærkelige i, at Biblioteket i Løbet af en tre-fire Aar ikke havde været i stand til at samle mere end to Mand kunde bære under Armen - men den Guderne vil tilintetgøre, slaar de med Dumhed". På den baggrund må vi antage, at Gestapo kun fik fat i en mindre del af bibliotekets illegale samling uden, at vi i øvrigt kan gøre os nogen præcis forestilling om dens størrelse på det tidspunkt.

Beslaglæggelsen af de 10 pakker var et varigt tab. Fabritius så dem sidste gang, da de blev smidt på gulvet i værelse 507 på Shellhuset. Indholdet interesserede ikke umiddelbart Gestapo, der i forvejen var nøje bekendt med de illegale tryksager og selv var i besiddelse af den største samling i Danmark. Som Fabritius ironisk formulerede det i juni 1945 om opholdet på Shellhuset: "Her havde jeg i Forvejen konstateret Tilstedeværelsen af den største Samling illegale Bøger, jeg nogensinde har set samlet på eet Sted, og det var mig derfor ganske uforstaaeligt, hvad Tyskerne vilde med vor i Sammenligning dermed meget beskedne Beholdning".

Tyskernes samling faldt ikke i danske hænder ved befrielsen. Den 21. marts 1945 angreb Royal Air Force Shellhuset og lagde bygningen i ruiner. Dermed gik den illegale samling til grunde sammen med dokumenter, der var af ulig større vigtighed for mange menneskers liv og velfærd. Det kongelige Bibliotek har fra den i besættelsestiden historiske dato været i besiddelse af den landets mest omfattende bestand af illegale tryk.

Åbning og ny indsamling

Som Tyskland ved besættelsen af Danmark spredte et *Oprop* til befolkningen, udsendte Det kongelige Bibliotek straks ved befrielsen et opråb til alle om at indsende illegale blade, bøger, løbesedler, plakater og billeder til biblioteket, så dets samling kunne blive så komplet som mulig. Mange aviser og tidsskrifter viderebragte opfordringen, ligesom Fabritius selv i skrift og tale slog til lyd for sagen, og kollegaen, bibliotekar Leo Buschardt begyndte at tage del i arbejdet.

Af henvendelserne til offentligheden fremgår det, at det især var visse blade fra provinsen, provinsudgaver og lokale blade, ofte kortlivede, som Fabritius var bekymret for skulle komme til at mangle. Han lovede offentligheden, at "Det er Bibliotekets Hensigt at holde alt, hvad der i disse Krigsaar er fremkommet af 'illegal' Litteratur, samlet i en særlig Afdeling, saaledes at Eftertiden paa eet Sted kan finde en forhaabentlig nogenlunde fuldstændig Samling af Bøger og Blade, trykt og duplikeret, til Belysning af det Arbejde, der er udført under Jordan ..."⁹. Det løfte har biblioteket holdt, idet der ved siden af samlingen af de illegale tryk, placeret i Danske Afdeling, senere er tilkommet arkivfonds i Håndskriftafdelingen, som især belyser de illegale tryksagers tilblivelse.

Der var i starten ikke en fuld konsekvens med hensyn til, hvad der skulle indgå i den selvstændigt afsluttede 'Det kongelige Biblioteks illegale Samling 1940-45', som den blev døbt. Fabritius delte den illegale litteratur op i tre grupper: 1) bøger og pjecer, 2) periodika og 3) småtryk. Kun bøger og blade indgik i den illegale samling, mens de illegale 'småtryk' blev overladt til Danske Afdelings almindelige småtrykssamling. Den illegale litteratur blev dermed i realiteten delt. 'Småtrykkene' strækkende sig fra "Manuskripterne til de danske Radioudsendelser fra Sverige til ganske smaa Sedler med Opfordringer til Strejke eller andre Forholdsregler overfor Besættelsesmagten" forstyrrede med Fabritius' egne ord overblikket og fik - for en tid - lov til at glide ud i anonymiteten¹⁰.

Der begyndte at komme betydelige mængder nye 'illegale' tryk til biblioteket på baggrund af henvendelsen til offentligheden. Interessen blev skærpet af, at offentligheden ved selvsyn kunne stifte bekendtskab med den illegal samling. Den 11. juni 1945 åbnede biblioteket i forhallen den første udstilling med et udvalg af de tryksager, som medborgere kort forinden havde sat deres liv på spil for at skrive, trykke og udbrede. Den havde titlen *Danmark under Besættelsen* og løb til den 28. juni. I løbet af de par uger nåede det at blive bibliotekets bedst besøgte udstilling nogensinde¹¹. Frihedsrådet arrangerede i juli og august en stor udstilling *Det kæmpende Danmark* i Frimurerlogen. Leo Buschardt forestod den del, der drejede sig om den illegale blad- og trykkevirksomhed. I den anledning udsendte han spørgeskemaer til modstandsgrupper landet over, for at få dem til at give oplysninger om det illegale bladarbejde og at sende eksemplarer af de illegale bøger og blade til fremlæggelse på udstillingen¹². Spørgeskemaerne og en del af det fremsendte materiale indgår i dag i bibliotekets illegale samling og er opstillet sammen med trykkene.

Mod slutningen af året mente Albert Fabritius, at han kendte til den alt overvejende del af de udkomne illegale bøger, så han udsendte en samlet

bibliografi og en beskrivelse af nogle karakteristiske enkeltudgivelser. Han udtrykte ganske vist, at der "utvivlsomt" ville dukke flere titler op og angav, at det var et "bibliografisk forsøg"¹³, men på et foredrag på Kronborg i august året efter var visheden større: "Vi har nu en samling af illegale bøger - vel ca. 230 bind - og jeg mener nogenlunde at være klar over, hvad der derudover er blevet fremstillet af bøger, som vi forhaabentligt også efterhaanden faar fat i"¹⁴. På det punkt blev han klogere.

Samtidig blev der udsendt flere oversigter over de illegale blade, men ingen af dem gjorde krav på at være fuldstændige. Derimod tog Politikens *Hvem-Hvad-Hvor* 1946 et initiativ, som stadig mangler at blive fulgt op. Årbogen publicerede i et bidrag om den illegale presse et meget stort udvalg af de bladhoveder, som oftest var det mest markante ydre udtryk på de i øvrigt oftest meget ydmyge tryksager. Samme forlag publicerede i en anden af sine håndbøger en knap liste over de illegale bøger¹⁵. Denne formidling af emnet er et godt udtryk for de illegale tryks popularitet.

Mens registreringen af de illegale bøger var en forholdsvis overkommelig opgave, gik det meget langsommere med ordningen og registreringen af de øvrige illegale tryksager. Dertil kom, at en række basale forhold, så som udgivelsesfrekvens, oplag, udgiver, udgivelsessted, m.m. var tilfældigt oplyst eller helt uoplyst. Der var først og fremmest de spredte spørgeskemaer fra 1945 at bygge på. For at råde bod på det misforhold og fremme det systematiske registreringsarbejde udsendte Det kongelige Bibliotek i 1948-49 et stort bibliografisk spørgeskema med 48 spørgsmål til "samtlige bladgrupper over hele landet" (Helge Tønnesen) for at få mere udførlige oplysninger om den illegale presse. Samtlige bladgrupper kom man nu ikke i kontakt med, men det ville også være for meget forlangt. Endnu i dag er det ikke lykkedes, og hidtil ukendte blade dukker stadig op.

Arbejdet kom i stand på rigsbibliotekar Svend Dahls initiativ og blev ledet af Leo Buschardt. Målet var at få tilvejebragt en trykt bibliografi. Det var noget af et detektivarbejde at søge at opspore de forlængst opløste illegale bladgrupper, som tilmed som regel havde skiftet adskillige gange i løbet af krigen på grund af arrestationer og overgang til andet illegalt arbejde og ikke altid havde kendt hinandens rigtige identitet, hvis de overhovedet kendte hinanden. I nogle tilfælde blev redaktionen varetaget af illegale fra en anden by, som siden var spredt ud over landet - eller var emigreret¹⁶.

Der er i dag bevaret spørgeskemabesvarelser vedrørende i alt 323 blade. I nogle tilfælde er der kun et skema fra 1945, i andre kun det nye spørgeskema,

DET KGL. BIBLIOTEK OG DE ILLEGALE BLADE

DET kgl. Bibliotek har udsendt Meddelelse om, at man ønsker Samlingen af illegale Blade kompletteret. Opfordringen er allerede blevet imødekommet — her ses Magister Albert Fabritius med den første Dyngge af Krigstidens illegale Blade.

Ekstrabladet 15. maj 1945

spredt, og oplysningerne heller ikke, idet han sammenførte oplysningerne fra de to institutioner.

Problemet blev definitivt løst i april 1950 ved en overenskomst, hvorefter Det kongelige Bibliotek er stedet for de illegale tryk i deres mest muligt komplette omfang. Her er den nationale hovedsamling, og det er bibliotekets opgave at

som var meget mere detaljeret, derfor supplerer de to skemaer hinanden. De udgør nu det grundlæggende bibliografiske materiale om de illegale tryk - ud over publikationerne selv. Skemaerne fra de to indsamlinger er i dag samlet alfabetisk efter udgivelsesnes titel i én stor gruppe.

I maj 1948 åbnede Nationalmuseet en udstilling *Danmarks Frihedskamp*, hvor en af attraktionerne var de illegale tryk og produktionen og distributionen af dem. Udstillingen var begyndelsen til etableringen af et egentligt selvstændigt frihedsmuseum. Foreløbig blev det til Nationalmuseets ny "Afdeling for Illegal Presse og Forlag". For at skabe en basis af samlinger til museet udgik der i forbindelse med såvel udstillingen som tidligere en opfordring til modstandsfolk og andre om bl.a. at aflevere illegale blade og bøger til det kommende museum¹⁷. Det kunne have givet en uheldig konkurrence om de illegale tryk mellem Det kongelige Bibliotek og det museum, der var under opbygning. Imidlertid var Leo Buschardt med i dette arbejde; han optrådte som Nationalmuseets repræsentant ved indsamling af oplysninger, så ekspertisen blev ikke

varetage indsamlingen af materialet om den illegale frie presse. Det er en aftale, som Frihedsmuseet siden loyalt har overholdt. Biblioteket har gennem tiden modtaget store mængder illegal litteratur fra museet, der på sin side naturligvis har opbygget en meget betydelig illegal samling til sine specialiserede forsknings- og formidlingsformål. I 1973 mente museets leder Jørgen H. P. Barfod, at Frihedsmuseet havde en "omtrent komplet" samling af illegale løbesedler, blade og bøger. Samtidig anslog Helge Tønnesen Det kongelige Biblioteks illegale samling til at repræsentere 85 % af det udgivne allerede omkring 1950¹⁸. Det er nok mere end tvivlsomt om nogen af dem har ret, men der er i øvrigt bevaret så mange illegale tryk, at der er plads til adskillige specialsamlinger på feltet. De er hver især med til både at sørge for bevaring og formidling af den illegale litteratur¹⁹. Især i takt med at man i stigende grad har fået øjnene op for trykvarianternes betydning for at kunne dokumentere den illegale litteraturs udbredelseshistorie, er eksistensen af flere samlinger en vej til at sikre det størst mulige materiale for den kommende forskning.

Ordning, registrering og "bibliografi"

På grundlag af bibliotekets illegale samling, Frihedsmuseets samling og de siden indhentede oplysninger og den trykte besættelsestidslitteratur gennemførte Leo Buschardt og Helge Tønnesen en registrering af de illegale blade, mens Albert Fabritius supplerede og udvidede sin registrering af de illegale bøger fra 1945. I slutningen af 1954 kunne Det kongelige Bibliotek på baggrund af deres arbejde udsende *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-45. En bibliografi*. Første dels hovedoversigt er en alfabetisk fortegnelse over de illegale blade, desuden er der bl.a. en fortegnelse over illegale flyveblade og falske illegale blade. Der bringes en lang række oplysninger så som udgivelsessted, udgivelsesfrekvens, udbredelsesområde, oplag, sidetal m.m. Der medtoges også oplysninger om personer, som var faldet i forbindelse med deltagelse i det illegale bladarbejde, hvorimod endnu nulevende redaktører forblev unævnte: " - der har i bladgrupperne været et udtalt ønske om anonymitet i overensstemmelse med frihedskampens traditioner", som det formuleres i indledningen²⁰. Anden dels hovedoversigt er en alfabetisk fortegnelse over illegale bøger, hvor der så vidt muligt opgives bl.a. forfatter, oversætter, udgiver, udgivelsessted, sidetal og oplag.

Bibliografien fik straks autoritativ status og er benyttet eller har fundet omtale i stort set alle de værker, der omhandler denne side af modstandskampen. I 1960 blev der udarbejdet og trykt et otte siders supplement (supplement I), der føjede yderligere nogle nye illegale blade og bøger til listen. Siden har der været en

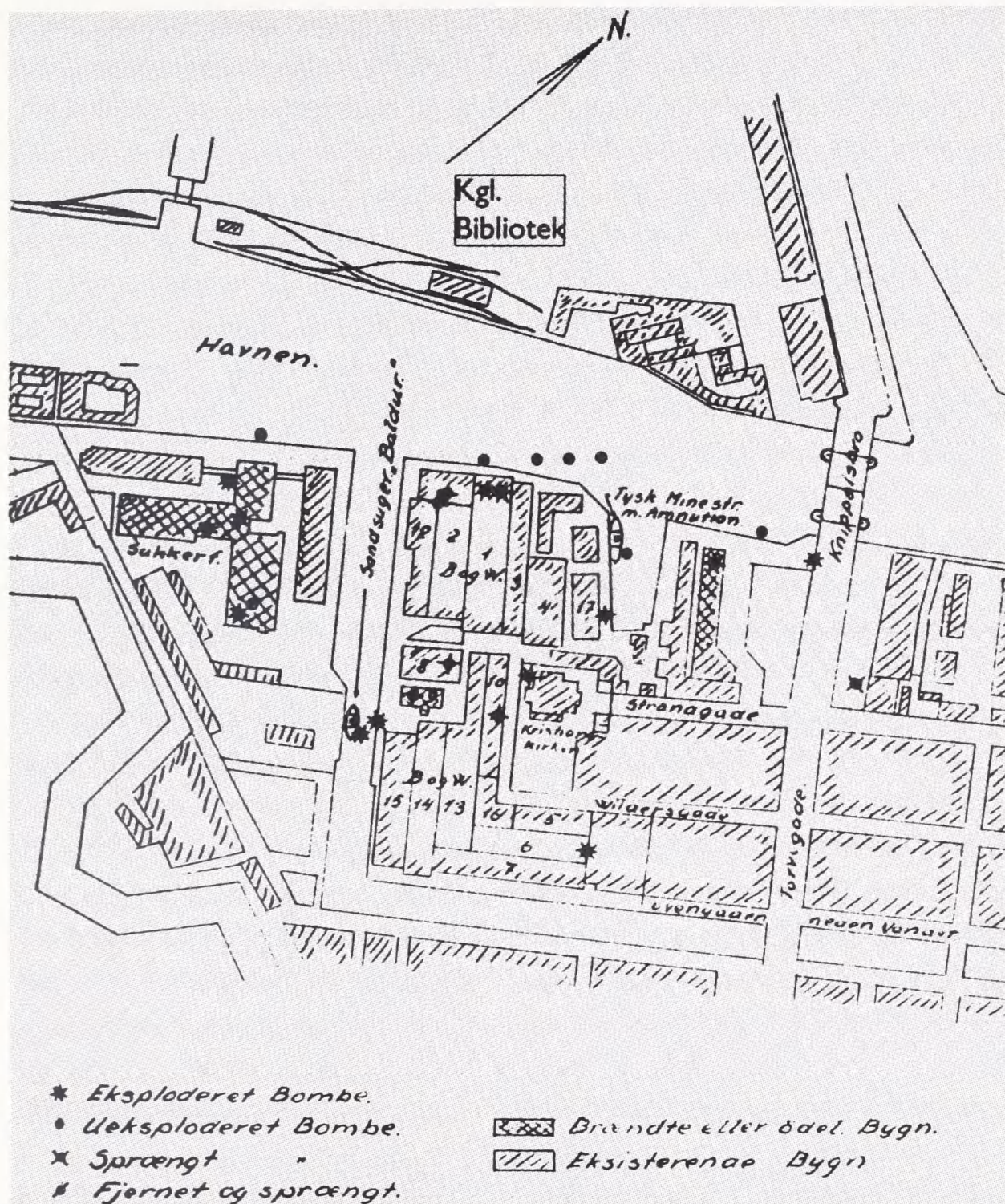
jævn vækst i både samlinger og viden, og det var derfor naturligt at få udarbejdet et nyt supplement (supplement II). Det arbejde påtog Helge Tønnesen sig alene, efter at han sammen med Fabritius, Buschardt og Morten Ruge havde fået trykt en stor antologi med optryk fra den illegale presse 1940-45. Antologien blev udsendt i 1965 ved et samarbejde mellem Gyldendal og Det kongelige Bibliotek.

Tønnesen var først færdig med supplement II i slutningen af 1979. Når arbejdet havde været så længe undervejs, var det ikke så meget på grund af dets omfang, som et resultat af, at Tønnesens ambition egentlig var, at der skulle laves en helt ny illegal bibliografi²¹. Der foreligger vist ingen færdigskrevne planer for en sådan, men i hvert fald indledte han fra 1968 en storstilet indsamling af erindringer om det illegale bladarbejde. Han havde erkendt, at skulle der nås ud over spørgeskemaernes basisoplysninger, skulle det være nu. Imellem 1968 og 1980 optog han selv eller overtog i begrænset omfang fra andre båndoptagelser med hundreder af personer, der havde deltaget bl.a. i illegalt bladarbejde og forlagsvirksomhed. Det var hans mening, at den ny bibliografi skulle omfatte udskrifter af lydbåndoptagelserne med de endnu levende redaktører og medarbejdere ved den illegale presse²². I Håndskriftafdelingen indgår i dag en samling på over 400 bånd med ofte timelange interviews²³. Dette store materiale nåede han ikke selv at udnytte, ligesom supplement II af forskellige grunde aldrig er udkommet. Det foreligger i manuskript med udkast til et forord af rigsbibliotekar Palle Birkelund, skrevet af Tønnesen, og er tro mod den bibliografiske opbygning i bibliografien fra 1954. Tønnesen har ikke gjort brug af interviewmaterialet²⁴, men hovedsageligt holdt sig til at tilføje nye titler og supplerende bestandsoplysninger. Det er sket ikke alene på grundlag af Det kongelige Biblioteks egen samling, men også ved hjælp af Frihedsmuseets og rektor Palle Schmidts samlinger.

Supplement II, en ny bibliografi eller en håndbog?

Sådan var situationen stadig omkring 1992, da en publicering af Supplement II igen kom på tale. Nu var det spørgsmålet, om der skulle foretages en revision, så nyt materiale indkommet siden 1979 skulle medtages. Overvejelserne mandede efter et arbejde med samlingen ud i, at tiden er løbet fra bibliografien fra 1954, og at ressourcerne fremover vil være bedre anvendt på at få udarbejdet i det mindste en helt ny bibliografi, hvis ikke mere end det. Det vil være et spørgsmål om både penge og kvalificerede medarbejdere.

Bibliografien fra 1954 er på flere måder bemærkelsesværdig. For det første er det ikke en bibliografi, der bygger på autopsi. Bibliograferne har i en række

Den 27. jan. 1943 blev B&W angrebet af 12 RAF-bombemaskiner. Illegale flyveblade med en skitse over det ramte areal, cirkulerede kort efter i adskillige varianter. Et af dem gengives her og viser, at bomberne var inden for en radius af mindre end 200 meter fra Det kongelige Bibliotek (Illegalt flyveblad nr. 72 (Udsnit)). På biblioteket blev det oplevet således: "Angrebet fandt Sted ved 17-Tiden, og paa dette Tidspunkt var Daniel Preitz og Mogens Haugsted i Huset. De hørte en djævelsk Gungren i Forhallen, Bygningen rystede og Vinduerne raslede ind. Den ene af de to Herrer har fortalt mig, at han var meget bange og troede, at hans sidste Time var kommet. - Da vi andre næste Morgen mødte paa Biblioteket, laa der Glasskaar paa Skrivebordene og overalt i Magasinerne". Anne Margrethe baronesse Bille Brahe: "Erindringer om Det kongelige Bibliotek i perioden 1925 - ca. 1952" (Ms., Håndskriftafdelingen, s. 55).

tilfælde ikke set de titler, de medtager, eller de numre af blade, de opregner. I stedet har de hentet oplysningerne fra spørgeskemaerne. Angiver en tidligere illegal gruppe, at den har udgivet et blad, er det medtaget, selv om der ikke findes noget eksemplar af bladet. Fra spørgeskemaerne har de også i en del tilfælde hentet oplysninger om enkeltnumre og lokaludgaver af de store landsdækkende blade. Nummereringer er foretaget, hvor de originale blade er uden numre, ligesom nummertildelingen i en del tilfælde alene hviler på slutninger om, at de pågældende numre af bladene må være udkommet. Bibliografien fra 1954 var "lige så meget en søgelist, som en fuldt færdig katalog", som Tønnesen formulerer det i sit udkast til forord til Supplement II. Tiden må nu være inde til at bevæge sig fra halvt bibliografi/halvt søgelist til en egentlig bibliografi byggende på autopsi i Det kongelige Biblioteks illegale samling og helst også de øvrige større illegale samlinger - med fuldstændige bestandsoplysninger.

For det andet gjorde de tre bibliografer i 1954 kun meget knapt rede for deres grundoplysninger. Ikke mindst er det påfaldende, hvor lidt de gjorde ud af at diskutere spørgeskemaernes kildeværdi. Faktisk slet intet. De gengivne oplysninger om f. eks. oplagsstørrelser fik på den måde en autoritet, som der slet ikke er basis for i det skrøbelige grundmateriale. I de tilfælde, hvor der foreligger spørgeskemaer om samme titel fra både 1945 og den senere indsamling, forekommer modstridende oplysninger ofte. Hvordan er det problem løst? Det fremgår ikke af bibliografiens oplysninger, og vi får heller ikke forklaret, hvorfor den ene talstørrelse er bragt og den anden udeladt. For nogle blade giver bibliografien et langt højere oplagstal, end der er dækning for i spørgeskemaerne. Det gælder f. eks. DKP-bladet *Nyhedstjenesten*, som blev produceret i Østerbro-Ryvang-distriktet. Da vi ikke får andre kildehenvisninger, bliver bibliografiens opgivelse af totaloplaget til 120.000 eksemplarer en kilde i sig selv. Eksemplet er ikke enestående.

I enkelttilfælde er det samme person, der har udfyldt et spørgeskema om et illegalt blad både i 1945 og 1949. Man kan ikke forbavses over, at informationerne ikke er fuldstændigt identiske, og f. eks. at der angives afvigende oplagsstørrelser. Hukommelsen er en meget upålidelig databank. Tilmed fungerede de illegale bladredaktioner under meget pressede vilkår, så det må være vanskeligt senere at huske eksakte tal korrekt. Ikke mindst når man bliver bedt om at angive oplagsstørrelser måned for måned for blade flere år tilbage, som tilfældet var. Af samme grund forekommer der et betydeligt antal uoverensstemmelser mellem de oplagsstørrelser, der meddeles for bladenes første og sidste nummer set i forhold til det samlede oplagstal, bladredaktørerne også blev bedt om at

anføre på spørgeskemaerne. Statistisk beregnet fører opgivelserne f. eks. til, at oplagstallene må være ansat for højt eller at det totale oplag er angivet for lavt²⁵.

Med disse dokumenterede afvigelser og indre uoverensstemmelser i det indsamlede materiale er det ikke alene nødvendigt at diskutere den generelle pålidelighed af spørgeskemaerne, men også at redegøre for, hvordan modstridende oplysninger er behandlet i enkelttilfælde. Det er ikke gjort i bibliografien fra 1954. Resultatet er, at de højst diskutabile statistiske oplysninger om de illegale bøger og blade er løbet ind i såvel opslagsværker som den videnskabelige litteratur med en detaljeringsgrad og præcision, der ligner endegyldige fakta. Den udbredte håndbog *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor* i alle udgaver er et typisk eksempel. En anden konsekvens har måske også været, at den videnskabelige forskning på området er forblevet relativt beskedent. Spørgeskemaerne vil heller ikke i fremtiden være til at komme uden om. Problemet er blot, at det kun undtagelsesvis vil være muligt at kontrollere oplagsoplysningerne ved sammenligning med andre kilder. De bør under alle omstændigheder behandles med langt større forsigtighed, end tilfældet hidtil har været.

Der er forskellige typer af illegal litteratur. Hvordan skelne mellem dem eller i det hele taget afgrænse illegale tryk fra modstandsbevægelsens interne papirer? Der er i 1954-bibliografien ingen klassifikationsdefinitioner. Nogle vil måske mene, at nu er vi ovre i det akademiske skoleridt. Man må imidlertid gøre sig klart, at det fysiske illegale materiale ikke sjældent har en sådan karakter, at der skal ekspertise og specialundersøgelser til for at bestemme det. Der kan for de illegale tryks vedkommende være så mange mellemformer af 'udgivelser', som mellem en bog i manuskript og den samme i trykt stand. Overskrifter eller 'hoveder' signalerer ikke altid, om det er et periodisk skrift, et flyveblad, en bog endsige, hvem der er udgiver og hvor.

De illegale bøger er et eksempel på, hvordan der er gået skred i begreberne, fordi der ikke har været opstillet klassifikationskriterier fra starten. Fabritius regnede i slutningen af 1945 med, at der var kommet 230 illegale bøger inklusive titler, der var kommet i flere udgaver. I 1954 var det tal udvidet med over 200, for kun at stige begrænset frem til udsendelsen af supplementet i 1960. Mellem 1960 og 1979 voksede det imidlertid påny med næsten 150. Hvordan kunne det gå til? Havde der ligget så store mængder af ukendte bøger og udgaver et sted? Nej, i stedet er begrebet *illegal bog* i stigende omfang kommet til at indbefatte småskrifter/pjecer på et par sider, flyveblade, særtryk og særnumre fra forskellige organisationer²⁶. Dem havde der til gengæld ikke været ret mange af i 1954-bibliografien.

Kogebogen, som skibsbygger, senere faglig sekretær i DKP, Eigil Larsen

udarbejdede 1942-43 som en grundbog i sabotage, partisankrig og sprængstofteknik, er en af besættelsestidens berømteste illegale værker. Den er også kommet med i 1954-bibliografien og regnes almindeligvis for en illegal bog. Den blev kun skrevet på maskine i fem eksemplarer (hvoraf Det kongelige Bibliotek nu har de to), og de blev fordelt til illegale kommunistiske grupper i landsdelene. De skulle bruge den som instruktionsbog²⁷. Det er altså et i højeste grad illegalt manuskript, men det er samtidig klart, at det ikke var bestemt for den almindelige og ukendte læser. Det må være en forudsætning for at tale om illegale bøger - og om illegal litteratur i øvrigt - at de har haft offentligheden som målgruppe og ikke var beregnet udelukkende på gruppe- og partiinterne sammenhænge. *Kogebogen* og lignende manuskripter hører derfor ikke hjemme blandt de illegale tryk og heller ikke i en illegal bibliografi, hvor beklageligt det end kan være ud fra andre synsvinkler.

Ved den nyordning og ompakning, der må finde sted af Det kongelige Biblioteks illegale samling i de kommende år, som en forudsætning for udarbejdelsen af en ny illegal bibliografi, vil en del af de 'bøger', der optræder i den trykte bibliografi og i supplement I og II og er opstillet som sådanne i samlingen, blive udtaget og placeret som flyveblade eller særudgivelser af enkeltblade, m.m.²⁸. Antallet af bøger vil dermed falde, og antallet af flyveblade vil stige. På nuværende tidspunkt er antallet af illegale 'bøger' ikke optalt, men det vil sandsynligvis efter præcisere kriterier nå tilbage på niveauet fra 1954 eller derunder. Formentlig vil tallet komme til at ligge på omkring 400.

Skiftende tiders opgivelser af antallet af illegale udgivelser²⁴ :

	1945		1954	1960	1979	1992
Blade	175	(225) ((235))	538	552	587	
Blade, totaloplag (mill.)		(26) ((26))	24	24		
"Bøger"	230		438	468	661	[400]
Flyveblade			44		ca. 100 ²⁵	323

Det vil føre for vidt her at redegøre for definitionerne på typerne af illegale tryk, men der opereres med følgende hovedgrupper: 1) Blade, 2) Bøger, 3) Flyveblade, 4) Løbesedler, 5) Strøsedler, 6) Mærkater, 7) Plakater, 8) Falske illegale blade³¹. Det gengiver meget godt den illegale samlings opbygning i dag. Albert Fabritius' meget grove efterkrigsopdeling er blevet differentieret, og de illegale tryk, han lod fragå samlingen, er ført tilbage. Plakater er der desværre kun meget

få af; de talrige illegale mærkater er lige blevet synliggjorte og registrerede gennem en publikation på grundlag af relevante offentlige og private samlinger³². Flyvebladene er blevet særskilt bibliograferet af John Fellow Larsen i 1992. Bibliografien er så vidt muligt kronologisk ordnet og registrerer 323 flyveblade, et antal der med bare de seneste par års accession vil blive betydeligt udvidet³³.

Endnu en sidste og ikke uvæsentlig ting skal med. Det drejer sig om placeringen af de talrige lokale aflæggere af blade som især *Land og Folk* og *Frit Danmark*. I både samlingen og bibliografien har de tidligere været placeret selvstændigt under lokalitet. Dette har vist sig problematisk både i forhold til den daglige ekspedition og når nyt materiale skulle tilføjes, eller det skulle undersøges, om et tryk var i samlingen i forvejen. Som en konsekvens heraf er alle lokale aflæggere af de store blade i efteråret 1993 blevet ompakket og placeret samlet³⁴. Det vil f.eks. sige, at hvor *Frit Danmark* for Nibe før kunne findes selvstændigt under Nibe, som i den trykte bibliografi fra 1954, skal den nu søges blandt *Frit Danmarks* enkeltnumres talrige varianter, hvis der ellers kan opdrives og identificeres et eksemplar for Nibe. Den store ompakning vil fremover være en afgørende lettelse for det sammenlignende bibliografiske arbejde og vil også komme til at afspejle sig i en ny illegal bibliografi.

For *Land og Folks* vedkommende har Niels Gyrsting foretaget en systematisk sammenlignende identificering af lokaludgaverne. Han benytter ud over Det kongelige Biblioteks samling en række andre offentlige og private samlinger. Det er simpelthen nødvendigt ved de bladhistoriske undersøgelser af illegalt materiale på dette niveau. Hans konklusion er, at selv om de kommunistiske bladgrupper havde pålæg om at holde sig strengt til den fra den centrale ledelse godkendte tekst, så sørgede de i bladhovederne for lokalt at skabe sig en identitet. Bladhovederne varierede med andre ord i detaljerne fra by til by, i København fra distrikt til distrikt. Så er næste problem derpå at finde ud af, hvilke byer og distrikter der benyttede hvilke bladhoveder. Også på det punkt synes Gyrsting at have fundet en heldig indgangsnøgle³⁵. Identifikationen er kommet Det kongelige Biblioteks samling til gode på den måde, at hver eneste eksemplar af *Land og Folk* er søgt identificeret på udgivende lokalgruppe. Nogle numre i samlingen er på den måde fundet i 22 forskellige varianter svarende til lige så mange udgivere, sjældent er der under 10. Dette identifikationsarbejde har mange lighedspunkter med Lauritz Nielsens undersøgelser over den ældre danske bibliografi og boghistorie.

Det er bibliotekets håb, at den illegale samling og det illegale materiale i det hele taget påny kan blive bibliograferet, men at der desuden kan udarbejdes så

udførlige oplysninger om hver enkelt illegal udgivelse, at den illegale litteratur i Danmark 1940-45 kan blive registreret og behandlet stort set, som det for nyligt er sket med de danske aviser gennem tiderne; det vil sige, at research på basis af hele den trykte litteratur, samt beretninger og arkivalier i bl.a. Rigsarkivet, Frihedsmuseet, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv og Det kongelige Bibliotek skal give hver enkelt udgivende organisations opbygning og historie i knap leksikal form sammen med bestandsoplysninger og de relevante bibliografiske data³⁶. Der skal også være de litteratur- og kildehenvisninger, som gør det muligt at gå videre med stoffet eller kontrollere det oplyste. Det er endnu et af problemerne med den eksisterende bibliografi³⁷. Den skitserede fremgangsmåde vil ikke vise sig at være en overdreven indsats i forhold til dette materiale. En del af den illegale litteratur vil netop først finde sin rette plads i samlingerne igennem et sådant arbejde.

Det arbejde og den håndbog fortjener de illegale tryk og de mennesker, der stod bag dem. Den illegale litteratur er tillige en del af nationallitteraturen. Derfor bør den også behandles som sådan.

Noter

- ¹ Albert Fabritius nævner disse afsendere i *Ekstrabladet* 11.7.1945 og i sit radioforedrag 14.7.1945 (Ms. i Det kongelige Biblioteks arkiv A 9).
- ² Proceduren er beskrevet af Fabritius i det ovenfor citerede radioforedrag og bekræftes både af Fabritius' redegørelse til Svend Dahl 3.12.1944 (p-sag) samt Dahls breve til Udenrigsministeriet i januar og februar 1945 (A 9). Alt i Det kongelige Biblioteks arkiv.
- ³ Gudme havde begået selvmord i Shellhuset et par dage før, den 30.11., ved at springe i trappeskakten fra femte sal og var utvivlsomt ikke kilden til Gestapos viden. Han valgte døden for ikke at afsløre sin viden.
- ⁴ Fabritius' radioforedrag og redegørelse til Svend Dahl 3.12.1944, Det kongelige Biblioteks arkiv.
- ⁵ Som bekendt var Udenrigsministeriet en af Informations betydende nyhedsleverandører. Jfr. Erik Lund: *Fire millioner frie ord. Det illegale nyhedsbureau "Information" august 1943-maj 1945*, 1970, s. 197f., så kontakten kan være formidlet den vej.
- ⁶ Journalist Vilhelm Bergstrøm, *Politiken*, nedskrev det samme i sin "krigsdagbog" for 4.12.1944, hvilket gjorde ham bekymret for de fem kasser med dagbøger og udklip om krigen, han selv havde afleveret til biblioteket i august samme år og fået hensat i den "underste kælder med svære hvælvninger". Svend Dahl kunne dog berolige ham med hensyn til dem allerede den følgende dag (*Danske Afdeling, "Krigsdagbogen"* bd. 58, s. 239, 276, bd. 62, s. 865, 902f.).
- ⁷ *Ekstrabladet* 11.6.1945, *Berlingske Aftenavis* 12.6.1945.
- ⁸ Svend Dahl: *De videnskabelige biblioteker under og efter krigen*. i: *Bogens Verden* 1945, s. 286.
- ⁹ *Berlingske Aftenavis* 12.6.1945.
- ¹⁰ Albert Fabritius: *Den illegale litteratur i Danmark under besættelsen*. i: *Bogens Verden* 1946, s. 314.
- ¹¹ *Beretning om Rigsbibliotekembedet, Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket for Finansåret 1943/44-1946/47*,

- 1952, s. 49.
- ¹² Helge Tønnesen: Samlingen af illegale tryk 1940-45. i: *Meddelelser fra Rigsbibliotekaren* 24:2, 1973, s. 5.
- ¹³ Albert Fabritius: *Besættelsestidens illegale Bøger. Et bibliografisk Forsøg*. 1945.
- ¹⁴ Albert Fabritius: De litterære kilder til besættelsestidens historie. i: *Fortid og Nutid* 16, 1945-46, s. 342.
- ¹⁵ *Hvem-Hvad-Hvor* 1946, s. 129-142, desuden s. 456-464 gengivelser af illegale bogforsider. *Hvem skrev hvad*. Politikens litteraturhaandbog 1946, s. 597-598.
- ¹⁶ Helge Tønnesen: Camouflerede illegale tryk. i: *Fund og Forskning* 5-6, 1958-59, s. 75, Tønnesen 1973, s. 5.
- ¹⁷ *Frit Danmark* 7. årg. nr. 2, 1948, s. 2, 21-22.
- ¹⁸ Indsamlingsarbejdet 1948-50 kan punktvis følges gennem det uordnede arkiv om den illegale litteratur i Håndskriftafdelingen; Leo Buschardt, Albert Fabritius, Helge Tønnesen: *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-1945*, 1954, s. 9, Jesper Vang Hansen: *Illegale blade på Fyn*. i: *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1978, s. 39, Jørgen H. P. Barfod: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-1945. i: *Årsskrift for Frihedsmuseets Venner* 1973, s. 24, Tønnesen 1973, s. 7.
- ¹⁹ Nævnes bør *Historisk samling fra Besættelsestiden 1940-1945*, Esbjerg, som bygger på afdøde rektor Palle Schmidts store samling.
- ²⁰ En anden grund til anonymitet kunne være ønsket om at undgå retsligt ansvar for bladenes indhold. Beskyldninger for nazisme, værnemageri og stikkeri fremkom jævnlige i bladene, og en del mennesker ønskede sig efter befrielsen renset for disse anklager, hvilket imidlertid kun kunne lade sig gøre, hvis de ansvarlige kunne identificeres.
- ²¹ Tønnesen skriver i flere breve, at han vil benytte båndinterviewene til en ny bibliografi. Korrespondance og oplysninger i original og afskrift i forbindelse med indsamlingen af tryk og oplysninger 1945-1980 hidrørende fra Albert Fabritius, Leo Buschardt og Helge Tønnesen, samt Nationalmuseet/Frihedsmuseet. Materialet er af Helge Tønnesen ordnet topografisk efter by. Korrespondancen vedr. båndoptagelser er alfabetisk i mappe for sig (Håndskriftafdelingen).
- ²² Tønnesen 1973. s. 7.
- ²³ Der foreligger en maskinskrevet fortegnelse: Lydbåndssamlingen om besættelsestiden nr. 88-502 (En liste nr. 1-87 har ikke eksisteret). Dertil følger sig Helge Tønnesens korrespondance vedr. båndoptagelserne. De fandt oftest sted på Det kongelige Bibliotek. Kun få af interviewene er blevet udskrevet.
- ²⁴ I et brev af 13.12.1979 skriver Tønnesen, at når båndoptagelserne ikke omtales, "skyldes det, at der må forventes, at der kommer et særligt katalog?".
- ²⁵ Jfr. Nathaniel Hong: *The Illegal Press in German occupied Denmark April 1940 - August 1943*. Univ. of Washington 1993, s. 36-45.
- ²⁶ Palle Schmidt påpegede allerede 6.10.1979 det u hensigtsmæssige i dette i et brev til Helge Tønnesen.
- ²⁷ Leo Buschardt: "Kogebogen". *Redegørelse* 5.11.1952 (Håndskriftafdelingen, hvor også 'kogebogsudgaverne' befinder sig). Jfr. Børge Brandt og Kaj Christiansen: *Sabotage*, 1945, s. 33-50.
- ²⁸ Ompakningen m.m. er hidtil forestået af John Fellow Larsen, som jeg her vil sige tak for mange afklarende diskussioner om problemerne med den illegale litteratur og dens bibliografi.
- ²⁹ Tallene bygger på de nævnte bibliografier og supplementer, Fabritius 1946 i *Bogens Verden* s. 316, 320, John Fellow Larsen: *Bibliografi over illegale flyveblade*, 1992, samt på () i Albert Fabritius i *Salmonsens Leksikon Tidsskrift* 1945-46, s. 587 og (()) i *Hvem-Hvad-Hvor* 1946.
- ³⁰ Tønnesen registrerede også varianter af flyveblade som selvstændige blade, hvilket hverken er gjort før eller siden. Der ville vel være 1.000 flyveblade i 1992, hvis det princip fortsat var fulgt.
- ³¹ Desuden er der 9) Danmarks Frihedsråds meddelelser og 10) Illegale digte, sange og viser, som er ordnet for sig i samlingen.

- ³² Niels Gyrsting og Peter Poulsen: *Mærkat-propaganda i Danmark. Antifascistisk og fascistisk 1930-1945*. 1995.
- ³³ I 1994 modtog biblioteket Nordisk Nyhedstjenestes arkiv, 47 arkivæsker, med illegale tryk. Heri er også hidtil ukendte blade.
- ³⁴ Ved ompakningen er den oprindelige placering oplyst.
- ³⁵ Niels Gyrsting: Om det illegale Land og Folk (1941-45). i: *Arbejderhistorie* 43, 1994, s. 94-7.
- ³⁶ Desværre er Det kongelige Biblioteks betydelige arkivalske samlinger til den illegale litteraturs historie endnu uordnede.
- ³⁷ Adskillige forskere har gennem tiden skrevet til bibliograferne for at få oplyst, hvor konkrete oplysninger stammede fra i tilfælde, hvor heller ikke de originale spørgeskemaer indeholder disse. Se f. eks. Aage Trommer til Helge Tønnesen 19.9.1972 og svar fra denne 10.10.1972.

Illustration fra den illegale bog 2 år.

